

Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk
Zeszyt 268, rok 2017, s. 132-149

Aranka Ignasiak-Szulc
Maria Kola-Bezka

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu,
Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania,
Katedra Integracji Europejskiej i Studiów Regionalnych;
ul. Gagarina 13a, 87-100 Toruń; aranka@umk.pl, mkola@umk.pl

Łukasz Milejczak

Urząd Miejski w Żninie, ; ul. 700-lecia 39, 88-400 Żnin; l.milejczak@gminaznin.pl

REALIZACJA KONCEPCJI INKLUZYWNEGO ROZWOJU W WOJEWÓDZTWIE KUJAWSKO-POMORSKIM NA PRZYKŁADZIE GMINY ŻNIN

Abstract: Implementation of the Concept of Inclusive Development in Kujawsko-Pomorskie Voivodeship on the Example of Żnin Commune. The aim of the article is to present practical aspects of implementing the concept of inclusive development in Kujawsko-Pomorskie Voivodship. One of the tools for managing the region's inclusive development, namely revitalization was discussed here. Conditions and effects of using this tool on the example of a given municipality were analysed.

Reducing poverty and levelling of social inequalities in the town and commune of Żnin is to be based on the development of the tourist economy. It was recognized that due to the specific nature of the local situation (the realization of significant private investment in tourism in the town), projects coordinated and focused on various spheres (social, economic and infrastructure) planned within the framework of the Revitalization Program will bring not only the results affecting on the selected areas,

but will boost the development of the whole municipality. It has also been confirmed that in the analysed case both the definition of the scope of intervention and the implementation of projects aimed at improving the situation in revitalization areas take place under conditions of social inclusion, i.e. with the significant participation of all local stakeholders, which is another argument for recognition of revitalization as an instrument of inclusive development management.

Keywords: Inclusive development, Kujawsko-Pomorskie Voivodship, revitalization, Żnin Commune.

JEL codes: H760, O15, O21, R230

Wstęp

Doświadczenia wielu krajów na świecie z ostatnich kilkudziesięciu lat pokazują, że dynamiczny wzrost gospodarczy będący wynikiem i jednocześnie nośnikiem postępu technicznego nie zawsze wiąże się z oczekiwaną przez społeczeństwo poprawą przeciętnego poziomu dochodu, zmniejszeniem nierówności oraz skali ubóstwa. Wprawdzie w krajach wysoko rozwiniętych, takich jak USA czy Wielka Brytania, w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat obserwowano pozytywną korelację pomiędzy wzrostem gospodarczym i przeciętnym poziomem realnych dochodów, jednak w wielu krajach rozwijających się szybkiemu wzrostowi gospodarczemu towarzyszyły powiększające się nierówności dochodowe [Berg, Ostry 2011: 13]. Jest to czynnik, który, podobnie jak zwiększająca się skala ubóstwa, w dłuższym okresie stanowi istotną barierę wzrostu [Ahluwalia, Chenery 1974a: 38-51, 1974b: 209-235], zwłaszcza w krajach najbiedniejszych [Barro 1999: 7]. W przewyciężaniu tych barier ważne jest nie tyle zwiększanie skali świadczeń społecznych, uszczuplających budżet państwa i mogących spowolnić tempo wzrostu gospodarczego, ile inwestowanie w zapóźnionych rejonach, gdzie wzrost płac i wydajności pracy w dłuższej perspektywie powodują wzrost przeciętnego poziomu dochodu. Redukcja zapóźnienia, skali ubóstwa i nierówności społecznych nie powinna bowiem odbywać się kosztem wzrostu gospodarczego, lecz mu towarzyszyć [Dagdeviren *et al.* 2001: 29].

Jak podkreśla Mączyńska, rozdzźwięk pomiędzy wzrostem gospodarczym i rozwojem społecznym jest obserwowany w wielu krajach, zarówno bogatych, jak i biednych. Rozwój społeczny pozostający w tyle za rozwojem gospodarczym prowadzi do narastania rozpiętości dochodowych, utrzymywania się

wysokiego poziomu bezrobocia i wykluczenia społecznego. Poszukuje się więc rozwiązań ukierunkowanych na kapitalizm inkluzywny jako remedium na wykluczenie społeczne [Mączyńska 2014: 14].

Biorąc powyższe pod uwagę stwierdzić należy, że obowiązująca obecnie definicja rewitalizacji w swej istocie wpisuje się w koncepcję rozwoju inkluzywnego. Wynika to przede wszystkim z wymogu prowadzenia rewitalizacji na obszarach koncentracji problemów, w szczególności społecznych, wprowadzonego w Polsce wraz z wejściem w życie *Ustawy z 9 października 2015 r. o rewitalizacji*. Ustawa ta, obok *Wytycznych w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014-2020*, wydanych przez Ministra Rozwoju (dalej: *Wytyczne*), jest jednym z najistotniejszych aktów prawnych, porządkujących rozumienie pojęcia rewitalizacji i określających tryb prowadzenia procesów rewitalizacji przy wykorzystaniu funduszy unijnych w Polsce.

Celem opracowania jest zaprezentowanie praktycznych aspektów wdrażania koncepcji inkluzywnego rozwoju w województwie kujawsko-pomorskim związanych z zastosowaniem rewitalizacji jako narzędzia zarządzania tym rozwojem w regionie. Do realizacji tego celu posłuży metoda studiów literaturowych oraz dokumentów dotyczących rozwoju inkluzywnego i rewitalizacji w Polsce, a także metoda studium przypadku. Ta ostatnia pozwoli zaprezentować uwarunkowania i efekty zastosowania rewitalizacji jako narzędzia zarządzania rozwojem inkluzywnym w Gminie Żnin, a także sformułować krytyczne wnioski dotyczące koncepcji procesów rewitalizacji w Polsce.

1. Koncepcja rozwoju inkluzywnego

Liczne prace dowodzą, że wzrost gospodarczy, któremu towarzyszą zmniejszające się nierówności w poziomie dochodów, jest jednym z najważniejszych czynników mających wpływ na redukcję ubóstwa [Deininger, Squire 1998: 259-287; Ravallion 2001: 1803-1815; Dollar, Kraay 2002: 195-225; Kraay 2004]. W związku z tym istnieje obecnie powszechna zgoda co do tego, że wzrost gospodarczy powinien iść w parze z rozwojem społecznym. Parafrazując można powiedzieć, że kapitalizm rynkowy powinien pociągać za sobą inkluzję społeczną. Idąc dalej, wzrost (i tym samym rozwój) gospodarczy powinien być inkluzywny.

Proinkluzywny wzorec rozwoju zyskał w ostatnich latach dużą popularność w związku z doświadczeniami globalnego kryzysu. Porównania międzynarodowe dowodzą, że większą odporność na zagrożenia i kryzysy mają kraje

o większej inkluzyjności systemu społeczno-gospodarczego. Odporność ta wynika z lepszego wykorzystywania kapitału ludzkiego, w tym lepszego integrowania kompetencji, co przekłada się na wzrost poziomu innowacyjności [Mączyńska 2016: 12].

Nie wypracowano jednak, jak do tej pory, jednej, powszechnie obowiązującej definicji wzrostu i rozwoju inkluzywnego. Wciąż nie ma odpowiedzi na pytanie, co należy zrobić, aby taki wzrost zapewnić. Co więcej, brak jednoznacznego rozumienia inkluzyjności powoduje, że sens mogą tracić działania nakierowane na generowanie wzrostu inkluzywnego, a w najlepszym przypadku mogą one nie być optymalnie efektywne. Wydaje się zasadne przywołanie w tym miejscu słów White'a komentującego brak konsensusu co do definicji inkluzywności w kontekście skuteczności polityki pro wzrostowej: brak jasności w zakresie celów nie jest pomocny dla decydentów [2012: 280].

Jednocześnie wiele instytucji i organizacji międzynarodowych podejmuje temat wzrostu inkluzywnego, przygotowuje raporty, opracowuje strategie i plany działań na rzecz jego realizacji i formułuje cele, których osiągnięcie ma przybliżyć jego urzeczywistnienie. Należy w tym miejscu wymienić chociażby Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju, Organizację Narodów Zjednoczonych i Bank Światowy, które wspólnie zainicjowały projekt pod nazwą *Milenijne Cele Rozwoju* [IMF, OECD, UN, WBG, 2000], Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, który cyklicznie wydaje raporty poświęcone rozwojowi społecznemu i problemom wykluczenia (ostatni pt. *Human Development Report 2016. Human Development for Everyone*), International Policy Centre for Inclusive Growth, prowadzące badania w dziedzinie rozwoju inkluzywnego, Bank Światowy, czy Unię Europejską, której jednym z priorytetów do 2020 r. jest rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu [Komisja Europejska 2010]. Wspólne elementy tych strategii, raportów i dokumentów oraz zawartych w nich definicji wzrostu inkluzywnego można sprowadzić do: zaangażowania w poprawę sytuacji osób znajdujących się w najgorszej sytuacji, stwarzania warunków do poprawy ich położenia oraz redukcji barier utrudniających poprawę ich warunków życia. Niejasne i niespójne pozostaje jednak to, jakie działania należy w tym kierunku podjąć i jakie mogą być ich konsekwencje [Ranieri, Ramos 2013: 13].

Przegląd literatury przedmiotu nie ułatwia rozstrzygnięcia powyższych dylematów. Ugruntowuje jedynie w przekonaniu, że obecne w opracowaniach naukowych koncepcje wzrostu czy rozwoju inkluzywnego odzwierciedlają złożoność problemu, nad rozwiązaniem którego pracują doświadczeni badacze i politycy gospodarczy.

W piśmiennictwie wzrost inkluzywny bywa niekiedy traktowany jako synonim wzrostu sprzyjającego ograniczeniu ubóstwa (*pro-poor growth*). Jest on rozumiany jako wzrost gospodarczy, z którego korzystają najubożsi i który zapewnia im możliwości poprawy ich sytuacji ekonomicznej [IMF, OECD, UN, WBG 2000: OECD 2001: 18]. Przy czym, można mówić o wzroście sprzyjającym ograniczeniu ubóstwa, gdy rosną dochody najuboższych [Ravallion, Chen 2003: 93-99; Grosse *et al.* 2008: 1022] lub gdy dochody najuboższych rosną szybciej niż dochody ogółu społeczeństwa, co sprzyja redukcji nierówności dochodowych [Cord *et al.* 2003: 3; White, Anderson 2001: 267-289; Grosse *et al.* 2008: 1022]. W literaturze spotkać można także definicje wzrostu inkluzywnego eksponujące pozadochodowe efekty wzrostu (*outcomes*), podkreślające że ubóstwo jest pojęciem wielowymiarowym [Kakwani, Silber 2008: 987-991], a niskie dochody są tylko jednym z jego wymiarów. Inne to m.in.: ograniczony dostęp do edukacji i usług medycznych, niewłaściwe odżywianie i niewielki udział w ogólnym dobrobycie [Grosse *et al.* 2008: 1023 i n.]. Poprawa sytuacji najuboższych w zakresie tych elementów świadczy o rozwoju inkluzywnym, w odróżnieniu od wzrostu inkluzywnego, który związany jest wyłącznie z poprawą poziomu dochodów [Rauniyar, Kanbur 2010; McKinley 2010; Klasen 2010]. Inni autorzy kładą nacisk na proces wzrostu i zwracają uwagę na to, że w procesie tym powinni aktywnie uczestniczyć najubożsi korzystając z niego w znacznym stopniu [Kakwani, Pernia 2000: 3].

Są też próby łączenia w ramach jednej koncepcji efektów wzrostu z podejściem procesowym. W takim ujęciu każdy członek społeczeństwa powinien brać udział w procesie wzrostu w tym sensie, że powinien uczestniczyć w korzyściach płynących ze wzrostu gospodarczego i jednocześnie w sposób wydajny powinien przyczyniać się do tego wzrostu. W myśl tej koncepcji wzrost inkluzywny to taki, który wynika z poprawy produktywności pracy i zwiększania rozmiarów gospodarki na skutek inwestycji, nie zaś z redystrybucji zasobów, które kierowane są do osób i podmiotów najsłabszych ekonomicznie [Ianchovichina, Lundstrom 2009: 3].

Nie wdając się w polemikę z powyższymi definicjami należy stwierdzić, że immanentną cechą wzrostu i rozwoju inkluzywnego jest szeroko rozumiane włączenie społeczne. Za Mączyńską można więc przyjąć, że *inkluzywność to sprzyjające społecznej spójności wielowymiarowe angażowanie wszystkich uczestników życia społeczno-gospodarczego na rzecz optymalnego kreowania oraz wykorzystywania potencjału rozwojowego na rzecz przeciwdziałania jego marnotrawieniu* [Mączyńska 2016: 13]. Inkluzywność w takim ujęciu na szczeblu regionu może wzmocnić rewitalizacja, która w niniejszym

opracowaniu traktowana jest jako narzędzie zarządzania rozwojem inkluzywnym w regionie.

2. Rewitalizacja jako narzędzie zarządzania rozwojem inkluzywnym w regionie

Zgodnie art. 2 ust. 1 *Ustawy o rewitalizacji* jest ona rozumiana jako proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, przez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji. Należy zauważyć, że jeszcze na początku lat 2000. większy nacisk był położony na problemy infrastrukturalne, a rewitalizacja była definiowana jako: *sekwencja planowanych działań, mających na celu ożywienie gospodarcze oraz zmianę struktury przestrzennej i funkcjonalnej zdegradowanych obszarów miasta* [Kaczmarek 2001: 16], przy czym, mogły to być tereny o różnym przeznaczeniu, np. przemysłowe, militarne, portowe, osiedlowe czy komunikacyjne. Przez *wzbogacenie pierwotnych znaczeń odnoszących się głównie do sfery konserwatorsko-urbanistycznej o zagadnienia ekonomiczne, społeczne i zrównoważonego rozwoju* [Domański, Gwosdz 2010: 60] ciężar problemu został skierowany na kwestie społeczno-gospodarcze. Znalazło to swój wyraz chociażby w zapisach uchwalonej przez Radę Ministrów 20 października 2015 r. Krajowej Polityki Miejskiej 2023, w której stwierdzono, że *nazbyt często rewitalizacja utożsamiana była wyłącznie z modernizacją lub remontem, podczas gdy jej zakres i znaczenie muszą być znacznie szersze* [Krajowa Polityka Miejska 2023 2015: 63]. Dokument ten precyzuje, że *rewitalizacja powinna być realizowana na obszarach zdegradowanych, odnosząc się do konkretnego, wyznaczonego w oparciu o obiektywne kryteria, terytorium i łącząc wysiłki różnych podmiotów, których suma ma spowodować trwale ożywienie społeczne i gospodarcze obszaru, zwiększenie jego atrakcyjności dla mieszkańców i przedsiębiorców oraz poprawę jakości życia. W ten sposób należy wypracować przedsięwzięcia całościowe (integrujące interwencję na rzecz społeczności lokalnej, przestrzeni i lokalnej gospodarki), skoncentrowane terytorialnie i powstające we współpracy z lokalną społecznością* [Krajowa Polityka Miejska 2023 2015: 64].

Znajduje to swój praktyczny wymiar na kilku etapach tworzenia programów rewitalizacji w gminach – przede wszystkim na etapie diagnostycznym mierzącym do wyznaczenia terenów, na których skupi się interwencja.

Zadania gminy związane z rewitalizacją – zgodnie z art. 9 ust. 1 *Ustawy o rewitalizacji* – dotyczą tzw. obszaru zdegradowanego, który znajduje się w stanie kryzysowym z powodu koncentracji negatywnych zjawisk społecznych, w szczególności bezrobocia, ubóstwa, przestępczości, niskiego poziomu edukacji lub kapitału społecznego, a także niewystarczającego poziomu uczestnictwa w życiu publicznym i kulturalnym. O stanie kryzysowym danego obszaru przesądza współwystępowanie, wraz z problemami społecznymi, negatywnych zjawisk w przynajmniej jednej z następujących sfer: gospodarczej (niski stopień przedsiębiorczości, słaba kondycja lokalnych przedsiębiorstw), środowiskowej (przekroczenie standardów jakości środowiska, obecność odpadów stwarzających zagrożenie dla życia, zdrowia ludzi lub stanu środowiska), przestrzenno-funkcjonalnej (niewystarczające wyposażenie w infrastrukturę techniczną i społeczną lub jej zły stan techniczny, brak dostępu do podstawowych usług lub ich niska jakość, niedostosowanie rozwiązań urbanistycznych do zmieniających się funkcji obszaru, niski poziom obsługi komunikacyjnej, niedobór lub niska jakość terenów publicznych), technicznej (degradacja stanu technicznego obiektów budowlanych, w tym o przeznaczeniu mieszkaniowym, oraz brak rozwiązań technicznych umożliwiających efektywne korzystanie z obiektów budowlanych, w szczególności w zakresie energooszczędności i ochrony środowiska).

Całość lub część obszaru zdegradowanego, która cechuje się szczególną koncentracją negatywnych zjawisk ze względu na (bliżej nie zidentyfikowane przez prawo – przyp. autorów, por. art. 10 ust. 1 *Ustawy o rewitalizacji*) istotne znaczenie dla rozwoju lokalnego, jest obszarem, na którym gmina prowadzi będzie zadania związane z rewitalizacją, nazwanym obszarem rewitalizacji. Wyrazem pewnej pragmatyki jest, wynikający z art. 10 ust. 2 *Ustawy*, wymóg ograniczenia tego obszaru pod względem terytorialnym i ludnościowym. Interwencja może dotyczyć maksymalnie 20% powierzchni gminy i być skierowana do nie więcej niż 30% liczby jej mieszkańców.

Wybór zakresu czy modelu realizacji przedsięwzięć służących rewitalizacji nie został przez *Ustawę* zdeterminowany. Podkreślenia wymaga jednak, że przewidziano w niej konieczność zapewnienia określonych form partycypacji społecznej na etapie przygotowania, prowadzenia i oceny rewitalizacji, tak by zapewnić aktywny udział w tym procesie różnych grup interesariuszy. Zgodnie z art. 2 ust. 2 *Ustawy* są nimi m.in.: mieszkańcy obszaru rewitalizacji, właściciele i użytkownicy wieczystości nieruchomości oraz podmioty zarządzające nieruchomościami znajdującymi się na tym obszarze, w tym spółdzielnie mieszkaniowe, wspólnoty mieszkaniowe i towarzystwa budownictwa

społecznego; inni mieszkańcy gminy; podmioty prowadzące lub zamierzające prowadzić na obszarze gminy działalność gospodarczą lub społeczną, w tym organizacje pozarządowe i grupy nieformalne; jednostki samorządu terytorialnego i ich jednostki organizacyjne; organy władzy publicznej i inne podmioty, realizujące na obszarze rewitalizacji uprawnienia Skarbu Państwa. Ten aspekt programowania i realizacji działań rewitalizacyjnych wpisuje się w koncepcję rozwoju inkluzywnego, która – jak stwierdzono powyżej – opiera się na włączeniu społecznym.

Pojęcie partycypacji społecznej oznacza zapewnienie udziału obywateli w zarządzaniu sprawami społeczności, której są członkami [Hausner 1999: 41]. Potrzeba uspołecznienia procesu rozwoju wynika z ustrojowych zasad funkcjonowania administracji publicznej (jak zasada pomocniczości, idea samorządności terytorialnej). Zagadnienie to nie stanowi więc nowości w teorii i praktyce zarządzania regionalnego i lokalnego w Polsce. Zakres praktycznej realizacji tej idei bywa jednak różny. Najbardziej rozpowszechnione formy uspołecznienia to: informowanie, konsultowanie i współdecydowanie [Boryczka 2016: 121-123]. W kontekście rewitalizacji istotna wydaje się nie tylko działalność informacyjna samorządu, zmierzająca do poszerzenia zakresu wiedzy członków wspólnoty o podejmowanych działaniach, możliwym do uzyskania wsparciu finansowym dla inicjatyw na rzecz aktywizacji mieszkańców jednostki terytorialnej czy też potencjalnych korzyściach płynących z udziału w określonych inicjatywach współfinansowanych ze środków UE. Ważna jest także aktywność w sferze inicjowania różnorodnych przedsięwzięć z udziałem lokalnych interesariuszy procesu rewitalizacji, tworzenie dla nich odpowiednich ram organizacyjnych i podejmowanie systematycznych działań na rzecz budowania autentycznego partnerstwa społecznego i montażu finansowego. Program rewitalizacji może być instrumentem koordynującym działania różnych grup podmiotów zaangażowanych w działania na rzecz rozwoju społeczno-gospodarczego gminy, zapewniającym komplementarność źródeł finansowania tych działań i umożliwiającym osiągnięcie efektu synergii przewidzianych w ramach tych działań projektów rewitalizacyjnych.

3. Uwarunkowania i spodziewane efekty procesu rewitalizacji w gminie Żnin – studium przypadku¹

Gmina miejsko-wiejska Żnin jest położona w południowo-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego, w powiecie żnińskim, w obrębie krainy historyczno-etnograficznej, którą określa się mianem Pałuk, charakteryzującej się licznymi jeziorami rynnowymi położonymi wśród pagórków i lasów. Powierzchnia gminy wynosi 25 043 ha. Zamieszkuje ją 24 270 mieszkańców, z czego około 60% osób mieszka w mieście Żnin (dane na koniec 2015 r.).

W gminie Żnin do opracowania koncepcji i założeń rewitalizacji według obowiązujących obecnie zasad przystąpiono na początku 2016 r. W kwietniu 2016 r. złożono wniosek o dofinansowanie projektu mającego na celu opracowanie *Programu Rewitalizacji dla Gminy Żnin na lata 2016-2023* z Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna na lata 2014-2020. Jednocześnie, na mocy art. 52 ust. 1 *Ustawy o rewitalizacji*, skorzystano z możliwości opracowania dokumentu zawierającego działania służące wyprowadzeniu obszaru zdegradowanego ze stanu kryzysowego bez uchwalania go w trybie *Ustawy o rewitalizacji* (tj. opracowanie dokumentu programowania z uwzględnieniem *Wytycznych* oraz *Zasad regionalnych*, a następnie przyjęcie go uchwałą rady gminy na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 6 *Ustawy o samorządzie gminnym*), co jest dopuszczalne do 31 grudnia 2023 r. Przygotowanie Programu powierzono pracownikom Urzędu Miejskiego w Żninie przy współpracy ekspertów zewnętrznych.

Zgodnie z *Zasadami regionalnymi* opracowanie Programu Rewitalizacji wiązało się z przeprowadzeniem ogólnej diagnozy gminy, delimitacją obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji, szczegółową diagnozą obszaru rewitalizacji, sformułowaniem wizji obszaru rewitalizacji, celów i kierunków działań rewitalizacyjnych oraz opracowaniem listy projektów, które te cele pozwolą osiągnąć wraz z określeniem spodziewanych efektów ich realizacji.

W ramach ogólnej diagnozy gminy analizie poddano następujące sfery: społeczną, gospodarczą, środowiskową, przestrzenno-funkcjonalną i techniczną. Największymi problemami społecznymi występującymi w gminie są: starzenie się społeczeństwa, ubóstwo i bezrobocie. Na terenach wiejskich

¹ Przywołane w tej części opracowania informacje i dane liczbowe pochodzą z dokumentu wewnętrznego Urzędu Miejskiego w Żninie pt. *Projekt Programu Rewitalizacji dla Gminy Żnin na lata 2016-2023* (wersja czerwiec 2017 r.).

obserwuje się dodatkowo niewielką przedsiębiorczość. Chociaż liczba ludności w gminie w latach 2010-2015 była względnie stabilna, to w kolejnych latach, ze względu na niekorzystną strukturę ludności, problem spadku liczby ludności w gminie może się pogłębiać. Systematycznie zwiększa się bowiem relacja liczby ludności w wieku poprodukcyjnym do liczby ludności w wieku produkcyjnym i przedprodukcyjnym. Odzwierciedleniem tego zjawiska jest rosnący wskaźnik obciążenia demograficznego. W 2010 r. na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało średnio niecałe 55 osób w wieku nieprodukcyjnym. W 2015 r. liczba ta wzrosła do ponad 60 osób. Co więcej, liczba ludności w wieku poprodukcyjnym była większa od liczby osób w wieku przedprodukcyjnym.

Na terenie gminy znaczna jest liczba osób znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej. W 2015 r. ze świadczeń pomocy społecznej korzystało 2536 mieszkańców gminy (1001 rodzin), co stanowiło ponad 10% ludności gminy. Wśród przyczyn udzielania pomocy społecznej znalazły się przede wszystkim: bezrobocie, ubóstwo, długotrwała i ciężka choroba, niepełnosprawność oraz alkoholizm.

Na koniec 2015 r. w gminie zarejestrowanych było 1409 osób bezrobotnych, w tym 561 mężczyzn i 848 kobiet. Udział osób bezrobotnych w ludności w wieku produkcyjnym wyniósł 9,3%, przy czym dla kobiet przedstawiał się znacznie mniej korzystnie, niż dla mężczyzn (odpowiednio 11,9% i 6,9%). Niepokojąca, poza samą skalą bezrobocia w gminie, jest struktura osób bezrobotnych. Ponad połowę bezrobotnych stanowią osoby długotrwale bezrobotne. Długi okres braku aktywności zawodowej wzmacnia bierną postawę na rynku pracy. Bezrobocie dla tej grupy ludności staje się sposobem życia, a ich powrót na rynek pracy jest znacznie trudniejszy niż osób, które przez krótszy okres pozostają bezrobotnymi. Problem bezrobocia pogłębia również fakt, że znaczną część osób bezrobotnych stanowią ludzie bez kwalifikacji i doświadczenia zawodowego, co może tę grupę ludności wykluczyć trwale z rynku pracy. Na koniec 2015 r. osoby młode w wieku do 30 lat stanowiły prawie 30% ogółu bezrobotnych. Jak wynika ze sprawozdań PUP w Żninie osoby młode mają często problem z poruszaniem się na rynku w poszukiwaniu pracy.

Liczba podmiotów gospodarczych sektora prywatnego w gminie nieznacznie wzrosła w okresie od 2010 r. do 2015 r. (z 1850 podmiotów do 1911 podmiotów). Wzrosła liczba zarejestrowanych spółek handlowych, ale jednocześnie zmniejszyła się liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą. Przedsiębiorczość ulokowana jest głównie w mieście, natomiast na obszarach wiejskich gminy występuje w niewielkim zakresie.

W północnej części miasta Żnin wydzielona została strefa przeznaczona na cele produkcyjne, magazynowo-składowe i handlowe (ok. 64 ha). Zakończenie budowy drogi ekspresowej S5 sprawi, że ta część Żnina będzie charakteryzowała się lepszą dostępnością komunikacyjną, a przez połączenie z autostradą A2 poprawi się jej atrakcyjność dla potencjalnych partnerów biznesowych z Europy Zachodniej, głównie Niemiec. Stanowi to dużą szansę dla rozwoju społecznego-gospodarczego całej gminy.

Duże nadzieje na rozwój lokalnej przedsiębiorczości, zwłaszcza w obszarze gospodarki turystycznej, zarówno w mieście, jak i na obszarach wiejskich, związane są z rozpoczętą w 2017 r. inwestycją Grupy Arche Sp. z o.o. realizowaną na zdegradowanych terenach przemysłowych byłej żnińskiej cukrowni. Do 2021 r. powstanie tam kompleks hotelowo-konferencyjno-rehabilitacyjny. W ramach inwestycji istniejące budynki pofabryczne zostaną zaadaptowane m.in. na hotel o wysokim standardzie, park wodny, centrum rehabilitacyjne i muzeum cukrownictwa. Zagospodarowana zostanie przystań wodna oraz tereny zielone wzdłuż jeziora Duże Żnińskie. Nakłady inwestora szacowane są na ponad 100 mln zł. Zakłada się, że zatrudnienie w kompleksie może znaleźć nawet ponad 100 osób. Oczekiwane jest również nawiązanie intensywnej współpracy pomiędzy operatorem kompleksu i miejscowymi przedsiębiorcami świadczącymi usługi o charakterze uzupełniającym w stosunku do oferty operatora (np. obsługa logistyczna, usługi gastronomiczne, porządkowe, dostarczanie produktów lokalnych).

W sferze środowiskowej, funkcjonalno-przestrzennej i technicznej nie występują większe problemy. Wyjątek stanowią zdegradowane przestrzenie, do których należą w szczególności (wspomniany powyżej) teren byłej cukrowni w Żninie, tereny pokolejowe i popegeerowskie, niefunkcjonująca linia kolei wąskotorowej w Żninie, były młyn i drukarnia, budynek dawnej hali sportowej, byłego browaru oraz teren po Zakładzie Energetyki Ciepłej w Żninie.

W związku ze zdiagnozowanymi problemami oraz potencjałami rozwojowymi gminy, osią Programu Rewitalizacji stała się inwestycja na terenie byłej cukrowni w Żninie. Zgodnie z treścią *Strategii Rozwoju Gminy Żnin na lata 2015-2020* jedną z mocnych stron gminy jest obecność na jej obszarze i w jej sąsiedztwie miejsc bardzo atrakcyjnych turystycznie, będących zarówno wytworem natury, jak i efektem działalności człowieka (przykładowo, w Żninie znajduje się początkowa stacja zabytkowej kolejki wąskotorowej kursującej na trasie: Żnin – Wenecja – Biskupin – Gąsawa, która stanowi największą atrakcję turystyczną Pałuk). Znalazło to odzwierciedlenie we wskazaniu wzrostu

atrakcyjności turystycznej jako jednego z priorytetów rozwojowych gminy, do realizacji którego przyczyni się niewątpliwie Inwestycja Grupy Arche sp. z o.o. Co więcej, działania w sferze gospodarki turystycznej, zmierzające do zintensyfikowania ruchu turystycznego w Żninie, skutkować mogą także zmniejszeniem skali takich negatywnych zjawisk społecznych, jak bezrobocie i ubóstwo, które zdiagnozowane zostały jako główne problemy całej gminy.

W myśl *Zasad regionalnych* rewitalizacja ma być jednak procesem skoncentrowanym na ściśle określonym obszarze. Jak już wspomniano, jego powierzchnia nie powinna przekraczać 20% powierzchni gminy, zaś zamieszkująca go liczba ludności nie powinna przekraczać 30% ludności gminy. Wyznaczenie tego obszaru było w gminie Żnin pewnym utrudnieniem w programowaniu rewitalizacji, ponieważ ciężar zdiagnozowanych głównych problemów, tj. starzenia się społeczeństwa, bezrobocia, ubóstwa i niskiej przedsiębiorczości, odczuwany jest praktycznie na całym zamieszkałym jej obszarze. Problemy te występują z dużą intensywnością i natężeniem praktycznie w większości gmin województwa kujawsko-pomorskiego, co znajduje odzwierciedlenie m.in. w niskich pozycjach tego regionu w różnych rankingach województw dotyczących poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Wyznaczenie obszaru rewitalizacji w gminie sprowadzało się więc do wyznaczenia obszaru charakteryzującego się największym nasileniem lub największą koncentracją problemów przybierających znaczne rozmiary w całej gminie. Jasna wizja rewitalizacji, związana z zagospodarowaniem zdegradowanej przestrzeni, tj. terenu po byłej cukrowni i budową kompleksu hotelowo-konferencyjno-rehabilitacyjnego ukierunkowała delimitację tego obszaru w mieście. Na obszarach wiejskich, gdzie także spodziewane jest istotne oddziaływanie tej inwestycji, rewitalizacją objęto sołectwa charakteryzujące się największą skalą problemów społecznych i znikomą przedsiębiorczością. W rezultacie działania i projekty rewitalizacyjne realizowane będą w ścisłym centrum miasta Żnin oraz w sołectwach: Gorzyce, Jadowniki Rycerskie, Kaczkowo-Kaczkówko, Nadborowo, Paryż, Rydlewo, Słębowo, Wilczkowo, Brzyskorzystewko, Sielec, Sobiejuchy i Uścikowo. Chcąc jak najpełniej wykorzystać szansę związaną z rozwojem gospodarki turystycznej, wynikającą z inwestycji na terenie miasta, znaczną część działań z zakresu aktywizacji społeczno-gospodarczej (także na terenach wiejskich gminy) skierowano na przedsięwzięcia służące poprawie kompetencji i umiejętności związanych z obsługą ruchu turystycznego, co ma skutkować wzrostem zatrudnienia i powstaniem nowych podmiotów gospodarczych w turystyce. Przyczyni się to do ograniczenia zdiagnozowanych na terenie obszarów rewitalizacji (ale także w mniejszym stopniu na pozostałym terytorium gminy) problemów

związanych z wysokim uzależnieniem od świadczeń pomocy społecznej czy bezrobocia.

Podkreślenia wymaga, że na każdym etapie programowania działań rewitalizacyjnych w gminie Żnin stosowane były różne formy włączania uczestników życia społeczno-gospodarczego w wykorzystanie i kreowanie jej potencjału rozwojowego. W celu dotarcia do różnych grup społecznych (a także wiekowych), wykorzystano zarówno narzędzia tradycyjne (artykuły prasowe, ulotki, plakaty itp.), jak i elektroniczne (serwis internetowy, profil facebookowy, newsletter itp.). Na bieżąco, w miarę pojawiających się potrzeb umieszczano na internetowym portalu gminnym zagadnienia (informacje i materiały do konsultacji) dotyczące rewitalizacji oraz opracowania Programu. Uruchomiono i wykorzystywano w procesie konsultacji dedykowany adres mailowy. Zaproszenia do konsultacji społecznych oraz plakaty informujące o wydarzeniach dotyczących rewitalizacji i Programu zamieszczano na profilu facebookowym gminy (łączna liczba odbiorców informacji dystrybuowanych za pomocą portalu społecznościowego przekroczyła 5 tys. osób). Każdy podstawowy element opracowywanego Programu (diagnoza, wizja i cele, lista projektów i przedsięwzięć) został poddany konsultacjom społecznym w formie zamieszczenia dokumentu na stronie gminnego serwisu internetowego – często w 2 wersjach, roboczej i ostatecznej – wraz ze stosownym kwestionariuszem umożliwiającym zgłaszanie uwag. W celu sporządzenia diagnozy gminy przeprowadzono badanie ankietowe wśród mieszkańców w zakresie identyfikacji zjawisk problemowych i lokalnych potencjałów rozwoju. Kwestionariusz ankiety można było wypełnić w formie elektronicznej i tradycyjnie, składając go lub przesyłając w wersji papierowej do Urzędu Miejskiego w Żninie. Kwestionariusz został także dołączony do jednego z numerów gazety gminnej (miesięcznik „ŻNINiOK”).

Podejmowane działania nie miały charakteru wyłącznie konsultacyjnego czy informacyjno-promocyjnego, gdyż zapewniono możliwości realnej poprawy stanu wiedzy w zakresie programowania przedsięwzięć rewitalizacyjnych, co było możliwe dzięki zaangażowaniu ekspertów zewnętrznych, którzy w toku otwartych dyżurów przekazywali informacje i odpowiadali na pojawiające się pytania czy wątpliwości. Działania o charakterze edukacyjno-konsultacyjnym zostały zaoferowane zarówno pracownikom Urzędu Miejskiego w Żninie i jego jednostek organizacyjnych, jak i innym interesariuszom: mieszkańcom gminy, przedsiębiorstwom, organizacjom społecznym oraz potencjalnym inwestorom. Odbyły się dwa otwarte spotkania informacyjne dla mieszkańców (pierwsze w celu wskazania/wypracowania kierunków

przedsięwzięć rewitalizacyjnych dla określonych obszarów kryzysowych, drugie w celu zweryfikowania adekwatności i kompletności Programu Rewitalizacji). Ponadto przeprowadzono warsztat na temat rewitalizacji dla pracowników urzędu gminy i kierowników różnych jednostek organizacyjnych, radnych i sołtysów oraz przedstawicieli sektora pozarządowego i przedsiębiorców (w tym przedstawicieli inwestora). Przyjęto założenie, że w wyniku szkolenia osoby te staną się lokalnymi liderami rewitalizacji i będą w swoich środowiskach promować ideę rewitalizacji, zachęcając lokalną społeczność do włączenia się w proces programowania rozwoju.

Kolejnym etapem procesu rewitalizacji, po zakończeniu jego programowania (które spodziewane jest na koniec III kwartału 2017 r.), będzie wdrażanie zdefiniowanych w Programie Rewitalizacji działań. Tu także planowane jest szerokie włączenie uczestników życia społeczno-gospodarczego gminy, od czego zależeć będzie powodzenie całego procesu rewitalizacji.

Zakończenie

Współczesne rozumienie pojęcia rewitalizacji jako procesu wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzonego w sposób kompleksowy, przez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, pozwala na uznanie rewitalizacji (a w szczególności dedykowanego jej planu strategicznego – gminnego programu rewitalizacji) jako narzędzia rozwoju inkluzywnego. W diagnozie i wizji rozwoju obszaru rewitalizacji uwzględniane są problemy i potencjały dotyczące różnych sfer (nie tylko społecznej, lecz także gospodarczej, środowiskowej, przestrzenno-funkcjonalnej i technicznej). Uznać więc należy, że redukcja ubóstwa i niwelacja nierówności społecznych nie ma odbywać się kosztem wzrostu gospodarczego. Ponadto zarówno określenie zakresu interwencji, jak i prowadzenie przedsięwzięć służących poprawie sytuacji na obszarach rewitalizacji ma odbywać się w warunkach włączenia społecznego, tj. przy dużym udziale wszystkich lokalnych interesariuszy tego procesu.

W analizowanym przypadku stwierdzono, że w celu zapewnienia szerokiego zaangażowania uczestników życia społeczno-gospodarczego na rzecz wykorzystania potencjału gminy Żnin i kreowania jej rozwoju, wykorzystane zostało bogate instrumentarium działań informacyjno-promocyjnych, dzięki czemu stworzono wszystkim zainteresowanym mieszkańcom, instytucjom, przedsiębiorcom i innym podmiotom możliwość pozyskania wiedzy i uczestnictwa w programowaniu działań rewitalizacyjnych, jak i zapoznania się

z bieżącym stanem prac na każdym etapie opracowywania Programu Rewitalizacji. Przystępując do opracowania tego Programu przyjęto założenie, że kluczowa dla powodzenia procesu rewitalizacji, obok szerokiej partycypacji społecznej, jest także wizja rewitalizacji oparta na zagospodarowaniu terenu po byłej cukrowni w Żninie (budowa kompleksu hotelowo-konferencyjno-rehabilitacyjnego przez zewnętrznego inwestora prywatnego). Ze względu na swą skalę, inwestycja ta, stając się kolejną atrakcją turystyczną w regionie, ma szansę stać się kołem zamachowym rozwoju społeczno-gospodarczego całej gminy, tworząc nowe miejsca pracy i aktywizując lokalną przedsiębiorczość. Władze samorządowe podjęły próbę uwzględnienia oddziaływania tej inwestycji na miasto i gminę, uwzględniając ją jako istotną szansę i uwarunkowanie dla prowadzonej przez siebie interwencji przy wykorzystaniu środków publicznych, w szczególności unijnych. Z tego punktu widzenia koncentracja przedsięwzięć realizowanych w ramach *Programu Rewitalizacji dla Gminy Żnin na lata 2016-2023* na ograniczonym obszarze związanym z kluczową inwestycją i na działaniach odnoszących się do rozwoju społeczno-gospodarczego opartego w znacznej mierze na gospodarce turystycznej gminy wydaje się jak najbardziej uzasadniona.

Podkreślić jednak należy, że – ze względu na małe zainteresowanie ważnych inwestorów lokowaniem kapitału w województwie kujawsko-pomorskim – przykładów przedsięwzięć na podobną skalę w regionie jest niewiele. Gminy stoją zazwyczaj w obliczu wyboru obszaru rewitalizacji spośród terenów o bardzo zbliżonych problemach, ponieważ stan kryzysowy jest identyfikowany na ich przeważającej części. Wybór jednostki przestrzeni jako obszaru interwencji zależy wyłącznie od subiektywnie wybranego zestawu wskaźników delimitacji. Wydaje się, że w takich przypadkach koncentracja interwencji na ograniczonym (limit powierzchni i liczby ludności) obszarze w niewielkim stopniu może przyczynić się do zdynamizowania jego rozwoju społeczno-gospodarczego, nie mówiąc już o oddziaływaniu na całą gminę. Posłuży jedynie interwencji, której efekty odnoszić się będą do zdiagnozowanych, najpilniejszych problemów społeczno-gospodarczych czy poprawy infrastruktury danej jednostki przestrzeni gminy.

Literatura

Ahluwalia M. S., Chenery H., 1974a, *The Economic Framework*, [w:] *Redistribution with Growth*, H. Chenery, M. S. Ahluwalia, C. L. G., Bel, J. H. Duloy, R. Jolly (red.). Oxford University Press, Oxford.

- Ahluwalia M. S., Chenery H., 1974b, *A Model of Redistribution and Growth*, [w:] *Redistribution with Growth*, op. cit.
- Barro R. J., 1999, *Inequality and Growth in a Panel of Countries*. Harvard University, June, [https://scholar.harvard.edu/files/barro/files/inequality_growth_1999.pdf, dostęp 5.07. 2017].
- Berg A. G., Ostry J. D., 2011, *Equality and Efficiency: Is There a Trade-off between the Two or Do They Go Hand in Hand?*. "Finance and Development" nr 48(3).
- Boryczka E., 2016, *Partycypacja społeczna*, [w:] *EkoMiasto#Społeczeństwo. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miasta*, A. Nowakowska, Z. Przygrodzki, A. Rzeńca (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
- Cord L., Humberto Lopez J., Page J., 2003, *When I Use a Word... Pro-poor Growth and Poverty Reduction*. The World Bank, August, [http://siteresources.worldbank.org/INTPGI/Resources/15179_Page_Lopez_Cord_-_When_I_use_a_word.pdf, dostęp 5.07.2017].
- Dagdeviren H., van der Hoeven R., Weeks J., 2001, *Redistribution and Growth for Poverty Reduction*. "Working Paper". nr 118, July, [<https://www.soas.ac.uk/economics/research/workingpapers/file28860.pdf>, dostęp 5.07.2017]
- Deininger K., Squire L., 1998, *New Perspectives on Old Issues: Inequality and Growth*. "Journal of Development Economics", nr 57(2).
- Dollar D., Kraay A., 2002, *Growth Is Good for the Poor*. "Journal of Economic Growth", t. 7.
- Domański B, Gwosdz K, 2010, *Spojrzenie na problemy rewitalizacji miast w Polsce*, [w:], *Rewitalizacja miast polskich – diagnoza*, Z. Ziobrowski, W. Jarczewski. Tom 8, Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Grosse M., Harttgen K., Klasen S., 2008, *Measuring Pro-Poor Growth in Non-Income Dimensions*. "World Development", t. 36, nr 6.
- Hausner J. (red.), 1999, *Komunikacja i partycypacja społeczna. Poradnik*. Małopolska Szkoła Administracji Publicznej AE, Kraków.
- Ianchovichina E., Lundstrom S., 2009, *Inclusive Growth Analytics. Framework and Application*. "Policy Research Working Paper", nr 4851, The World Bank, March.
- International Monetary Fund*, Organization for Economic Co-operation and Development, United Nations, World Bank Group, 2000, *A Better World For All*. Washington, Paris, New York.
- Kaczmarek S, 2001, *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Kakwani N., Pernia E., 2000, *What is Pro-poor Growth?* "Asian Development Review: Studies of Asian and Pacific Economic Issues", t. 18, nr 1.

- Kakwani N., Silber J., 2008, *Intriduction: Multidimensional Poverty Analysis: Conceptual Issues, Empirical Illustrations and Policy Implications*. "World Development", t. 36, nr 6.
- Klasen S., 2010, *Measuring and Monitoring Inclusive Growth: Multiple Definitions, Open Questions, and Some Constructive Proposals*. "ADB Sustainable Development Working Paper Series", nr 12.
- Komisja Europejska, 2010, *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. Komunikat Komisji, Bruksela, 3.3.2010, COM(2010) 2020 final, [http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf].
- Kraay A., 2004, *When Is Growth Pro-Poor? Cross-Country Evidence*. "IMF Working Paper", nr 4/47.
- Krajowa Polityka Miejska 2023*, 2015, Warszawa, październik, 2015, [https://www.mr.gov.pl/media/10252/Krajowa_Polityka_Miejska_20-10-2015.pdf, dostęp 05.07.2017].
- Maczyńska E., 2014, *Polska transformacja a kapitalizm inkluzywny*. „Mazowsze Studia Regionalne”, nr 15.
- Maczyńska E., 2016, *Gospodarka inkluzywna – wymiar samorządowy*. Referat na XII Ogólnopolską Konferencję dla Jednostek Samorządu Terytorialnego pn. „Bezpieczne finansowanie rozwoju” zorganizowaną przez Bank Gospodarstwa Krajowego 22-23.06.2016, [https://www.bgk.pl/files/public/Pliki/news/Konferencje_BGK/XII_Konferencja_BGK_dla_JST/Materialy_konferencyjne/Elzbieta_Maczynska_Gospodarka_inkluzywna_-_wymiar_samorzadowy.pdf, dostęp 5.07.2017].
- McKinley T., 2010, *Inclusive Growth Criteria and Indicators: An Inclusive Growth Index for Diagnosis of Country Progress*. "ADB Sustainable Development Working Paper Series", nr 14.
- Minister Rozwoju, 2016, *Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014-2020*, MR/H 2014-2020/20(2)08/2016, Warszawa, 2 sierpnia 2016, r., [https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/23916/Wytyczne_dot_rewitalizacji_po_aktualizacji-zatwierdzone02082016clear.pdf, dostęp 05.07.2017].
- OECD, 2001, *The DAC Guidelines. Poverty Reduction*, OECD Publications Service, Paris.
- Ranieri R., Almeida Ramos, 2013, *Inclusive Growth: Building up a Concept*. "Working Paper", nr 104, International Policy Centre for Inclusive Growth.
- Rauniar G., Kanbur R., 2010, *Inclusive Development: Two Papers on Conceptualization, Application, and the ADB Perspective*. Asian Development Bank, Mandaluyong City, Philippines.

- Ravallion M., 2001, *Growth, Inequality and Poverty Looking Beyond Averages*. “World Development”, t. 29, nr 11.
- Ravallion M., Chen S., 2003, *Measuring Pro-poor Growth*. “Economics Letters”, t. 78, wyd. 1.
- Strategia Rozwoju Gminy Żnin na lata 2015-2020*, Załącznik do Uchwały Nr XVIII/204/2016 Rady Miejskiej w Żninie z 23 marca 2016 r., [<http://bip.umznin.pl/dokumenty/3769>, dostęp 06.07.2017].
- United Nations Development Programme*, 2016, *Human Development Report 2016. Human Development for Everyone*. United Nations Development Programme, New York.
- Ustawa z 9 października 2015 r. o rewitalizacji* (Dz.U. z 2015 r. poz. 1777), tj. z 11 maja 2017 r. (Dz.U. z 2017 r. poz. 1023).
- Ustawa z 8 marca 1999 r. o samorządzie gminnym* (Dz.U. Nr 16, poz. 95), tj. z 17 marca 2016 r. (Dz.U. z 2016 r., poz. 446).
- Urząd Miejski w Żninie, 2017, *Projekt Programu Rewitalizacji dla Gminy Żnin na lata 2016-2023* (dokument wewnętrzny, wersja czerwiec 2017 r.).
- White W. R., 2012, *Policy Debate: How Do You Make Growth More Inclusive?* [w:] *Promoting Inclusive Growth: Challenges and Policies*, de L. Mello, M. A. Dutz (red.). OECD Publishing, Paris.
- White H., Anderson E., 2001, *Growth versus Distribution: Does the Pattern of Growth Matter?* “Development Policy Review”, t. 19, wyd. 3.
- Zasady programowania przedsięwzięć rewitalizacyjnych w celu ubiegania się o środki finansowe w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2014-2020*, Załącznik nr 10 do SZOOP RPO WK-P, wersja z 18 stycznia 2017 r., [http://www.mojregion.eu/files/dokumenty%20rpo/dokumenty_prawne/Szczegolowy%20Opis%20Opis%20Priorytetowych/SZOOP%20z%2029.03.2017%20r/Zalacznik%20nr%2010%20-%20Zasady%20programowania%20rewitalizacji-%20ze%20zm.%20z%2018%20stycznia%202017%20r.pdf, dostęp 05.07.2017].